ResearchGate

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: https://www.researchgate.net/publication/330752680

رەنگدانەوەی ئەدەب و سەرەتاکانی رەخنەی ئەدەبی کوردی لە رۆژنامەنووسی کوردیدا

Conference Paper · January 2016

CITATIONS
0

READS
1,491

2 authors, including:

Osman Hamad Dashti
Koya University
34 PUBLICATIONS 0 CITATIONS

SEE PROFILE

All content following this page was uploaded by Osman Hamad Dashti on 31 January 2019.

The user has requested enhancement of the downloaded file.

رەنگدانەوەی ئەدەب و سەرەتاکانی رەخنەی ئەدەبی کوردی لە رۆژنامەنووسی کوردیدا (١٨٩٨ ــ ١٩٢٠)

د. عوسمان دەشتی
زانکۆی کۆیە
فاکەڵتی پەروەردە/ بەشی کوردی
Osman.hamad@koyauniversity.org
(+964) 7504520769

د. عەلی تاهیر بەرزنجی
زانکۆی سلێمانی
سکوڵی زمان/ بەشی وەرگێڕان
d.ali.taher@hotmail.com
(+964)7701508442

پێشەکی

ئەدەبی نووسراوی کوردی، کە شیعر پشکی هەرە مەزنی پێکدەهێنێت، تەمەنێکی هەزار ساڵەی هەیە، بەڵام بە هۆی نەبوونی کەناڵەکانی چاپ و بڵاوکردنەوەوە، لە چوارچێوەیەکی بەرتەسکدا ماوەتەوە و، لێکۆڵینەوە و توێژینەوەشی لەسەر نەکراوە، تا ئەوەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و

سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا رۆژنامەنووسی کوردی پەیدادەبێت ئەم رۆڵە دەگێرێت و ئەم ئەرکە گرنگە لە ئەستۆ دەگرێت. بە واتایەکی دیکە، سەرهەڵدان و پێشکەوتنی رۆژنامەنووسی کوردی خاڵی وەرچەرخان و شۆڕشێکە لە بواری پەرەپێدانی رۆشنبیری کوردی بە شێوەیەکی گشتی و ئەدەب و ئەدەبناسی بە شێوەیەکی تایبەتی.

لەم سەرەتایەوە، لەم باسەدا، لە هەوڵی ئەوەدا دەبین کە رۆڵی رۆژنامەنووسی کوردی لە قۆناغی یەکەمیدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠) لە بواری بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی بەرهەمی ئەدەبی و جۆر و هونەرە ئەدەبییەکان و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی، بە تایبەتیش رەخنەسازی کوردی بکەینە تەوەرە سەرەکییەکانی توێژینەوەکەمان.

لێکۆڵینەوەکەمان بە شێوەیەکی گشتی لەم بڕگە و بابەتانە پێکدێت:

١,١. ئەدەب و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی.

١ .٢. شوێنی رەخنەی ئەدەبی لە لقەکانی زانستی ئەدەب (ئەدەبیاتناسی)

٢. ئەدەب و رۆ ژنامەنووسی کوردی (١٨٩٨ – ١٩٢٠)

- ژانەرەکانی ئەدەب لە رۆژنامەنووسی کوردیدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠)

٢. ١. وتار

٢. ٢. شیعر

٢. ٣. چیرۆك و حیکایەتی فۆلکلۆری و چیرۆکی شیعری

٢. ٤. پەندی پێشینان

٢. ٥. شانۆنامە (پیەس)

٣. سەرەتاکانی رەخنەی ئەدەبی کوردی

٤. ئەنجامەکان

٥. ژێدەر

٦. Abstract

١. ئەدەب و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی

هەر لە سەرەتادا پێویستە جیاوازی لە نێوان (ئەدەب – واتە بەرهەمی ئەدەبی) لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی ئەدەبی (ئەدەبیاتناسی)دا بکەین. ئەمانە دوو چالاکی جیاوازن. یەکەمیان، بەرهەمی ئەدەبی؛ هونەر و داهێنانە. بەڵام دووەمیان، ڤەکۆلین یان توێژینەوەی ئەدەبی، زانستە، کە بە واتای زانستی ئەدەبی یان ئەدەبیاتناسی دێت [١].

١) گەردی، تیۆری ئەدەب: ١٠

لەمەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەوا سەرەتا (بەرهەم)ی ئەدەبی لەدایکدەبێت و دێتەکایەوە، ئەمجا ڤەکۆلین (وەکو زانست) دەستپێدەکات. واتە، ئەگەر یەکەم نەبێت ئەوا دووەمیش نابێت.

دیارە بەرهەم یاخود تێکستی ئەدەبی بناغە و بنچینەی ئەدەبیاتناسییە.

١,٢. شوێنی رەخنەی ئەدەبی لە لقەکانی زانستی ئەدەب (ئەدەبیاتناسی)

لە دوای نووسین و بڵاوبوونەوەو زۆربوونی بەرهەمی ئەدەبی، قۆناعی دووەم دێتە پێشەوە، ئەویش لێکۆڵینەوە یان توێژینەوەیە لە بەرهەمە ئەدەبییەکان لە سێ لایەنەوە، بەم شێوەیە:

لایەنی یەکەم: تیۆری ئەدەب، ئەم زانستە لە گریمانەکانی سەرچاوە و سەرهەڵدانی ئەدەب، بنەماکان و سروشتی ئەدەب، ئەمجا گرنگیی و ئەرکی ئەدەب دەکۆڵێتەوە.

لایەنی دووەم: رەخنەی ئەدەبی، لەسەر رەگەزە پێکهێنەرەکانی ئەدەب دەوەستێت، لە بەرهەمی ئەدەبی دەکۆڵێتەوە و لەژێر رۆشنایی کۆمەڵێك رێباز و میتۆدی تایبەتی، ئاست و بەهای بەرهەمەکە دەستنیشاندەکات [١].

لایەنی سێیەم: مێژووی ئەدەب، خەریکی کۆکردنەوە و نووسین و تۆمارکردنی (بەدۆکیومێنتکردنی) بەرهەم و سامانی ئەدەبی نەتەوەیی دەبێت، لە تەك ساغکردنەوە و تۆمارکردنی ژیان و بەسەرهاتی نووسەرەکانی.

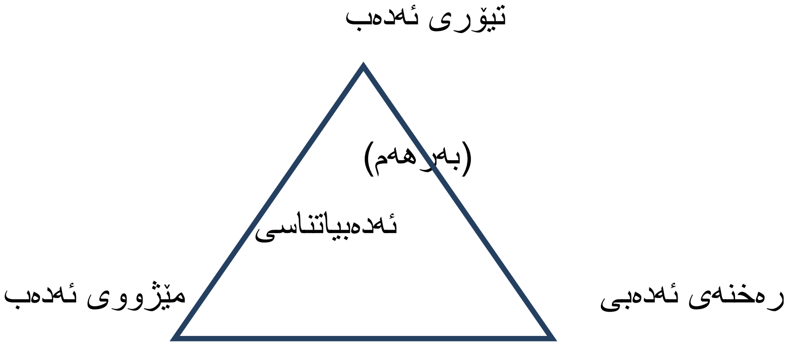

هەر یەکێك لەم لقانەی زانستی ئەدەب (تیۆری ئەدەب، رەخنەی ئەدەبی، مێژووی ئەدەبی) بە شێوەیەکی ئۆرگانیکی بە یەکەوە گرێدراون و هەر یەکێکیان کاریگەری لەسەر ئەوەی تر هەیە [٢].

٢. ئەدەب و رۆژنامەنووسی کوردی (١٨٩٨ – ١٩٢٠):

سەرهەڵدانی رۆژنامەنووسی کوردی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ئاڵوگۆڕێکی مەزن و بنەڕەتی لە ژیانی ئەدەبی و روناکبیری کوردیدا دروستکرد. تا ئەو کاتە (سەرەتای سەدەی بیستەم)، ژانەری سەرەکی و بەربڵاوی ئەدەبی کوردی، هەر تەنیا شیعر بووە. لەگەڵ پەیدابوونی رۆژنامەنووسی کوردی لەگەڵ ئەوەی شیعر پایەی یەکەم و باڵای خۆی هەر پاراستبوو، ژانەرە ئەدەبییەکانی دیکەش پەیتا پەیتا هاتنە ناوەوە، لە وێنەی:

---

١) دیچیز، شیوەهای نقد ادبی: ٥١٦.
٢) الکتاب الروس، المدخل الی علم الادب: ٣٦.

- پەخشانی هونەری و جۆرەکانی وتار.
- قوتابخانەکانی شیعری و ژانەرەکانی شیعر (شیعری منداڵان و شیعری فێرکردن).
- چیرۆك و حەکایەتی فۆلکلۆری.
- پەندی پێشینان.
- شانۆنامەی کوردی (پیەس).

کەواتە رۆژنامەنووسی کوردی هەر لە سەرەتایەوە لە بواری ئەدەبیاتناسیدا دوو ئەرکی لە ئەستۆ گرتووە، یەکەمیان بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی بەرهەمی ئەدەبی و ژانەرە ئەدەبییەکان و دووەمیان خستنە رووی هەندێ بیروبۆچوون و سەرنجی رەخنەیی کە دەچنە خانەی رەخنەسازی، واتە نرخاندن و هەڵسەنگاندنی ئەو بەرهەمە ئەدەبییانە.

ژانەرەکانی ئەدەب لە رۆژنامەنووسی کوردیدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠)

پەخشان/ مەبەستمان لە پەخشانی هونەری و رۆژنامەنووسییە، دەنا پێش ئەوە لەوانەیە بتوانین کتێبەکانی وەکو (جیلوە) و (مەسحەفا رەش)ی ئاینی یەزیدی و (سەرەنجام)ی ئاینی یارسان، لە دوای ئەوەش نووسینەکانی (مەلا مەحموودی بایەزیدی/ ١٧٩٧ -١٨٦٧؟)، کتێبە رێزمانییەکەی (عەلی تەرەماخی/ ١٠٠٠ – ١٠٦٥ك)، یاخود مەولوودنامەکان بە پەخشانی کوردی کۆن لە قەڵەم بدرێت [1]. بەڵام لەگەڵ سەرەتای رۆژنامەنووسی کوردیدا، پەخشان وەکو هونەرێکی سەرەکی ئەدەب دەردەکەوێت و پەرەدەسێنێت. جۆری سەرەکیشی بریتییە لە (وتار).

٢. ١. وتار: لە ئەدەبی کوردیدا وتار بە مێژووی رۆژنامەنووسییەوە گرێدراوە، "رەنگە لاپەڕەکانی یەکەم رۆژنامەی کوردی کە کوردستانە و لە ساڵی (١٨٩٨)دا لە قاهیرە دەرچووە، یەکەم وتاری کوردی بڵاوکردبێتەوە" [2]. پاشان لەگەڵ پەرەسەندنی رۆژنامەنووسی کوردی و دەرچوونی رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکانی دیکە لە ئەستەمبوڵ و بەغدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠)، وتار بە هەموو جۆرەکانییەوە (سیاسی، ئەدەبی، مێژوویی، کۆمەڵایەتی) بەرەو پێشەوە چووە و گەشەی سەندووە.

وتار، کە یەکێکە لە هونەرەکانی پەخشان، جۆری ئەدەبی سەرەکییە، لە هەموو ئەو رۆژنامە و گۆڤارانەی کە لەو سەردەمەدا دەرچوون کە بریتین لە [3]:

١/ کوردستان (ر) / (١٨٩٨ – ١٩٢٠)، (٣٠) ژمارەی لێ دەرچووە لە دەرەوەی کوردستان.

٢/ کوردستان (ر) / خولی دووەم، لە پاش ئینقیلابی عوسمانی (١٩٠٨) ئەم رۆژنامەیە بۆ جاری دووەم لە ئەستەمبۆڵ لە لایەن (ثریا بەدرخان)ەوە دەرچۆتەوە. تا ئێستا هیچ ژمارەیەکی بەردەست نەکەوتووە.

---

١) بیمار، پەخشانی کوردی: ٢٩ -٤٧.
٢) هەر ئەو سەرچاوەیە: ٢٤.
- مەبەست وتاری رۆژنامەنووسی کوردییە، وتار بە زمانەکانی تر (تورکی، عەرەبی، فارسی...) لە دەرەوەی مەبەستی ئەم لێکۆڵینەوەیە.
٣) زەنگەنە، رابەری رۆژنامەنووسی کوردی، رۆژنامەڤانی، ژ/ ١١ – ١٢: ٨٧.

٣/ کورد تعاون ترقی غەزەتەسی (ڕ) / (١٩٠٨)، (٩) ژمارەی لێ دەرچووە و لە ئەستەمبۆڵ چاپ و بڵاوکراوەتەوە.

٤/ ڕۆژی کورد (گ) / (١٩١٣)، ئەستەمبۆڵ، (٣) ژمارەی لێ دەرچووە.

٥/ هەتاوی کورد (گ) / (١٩١٤)، ئەستەمبۆڵ، (١٠) ژمارەی لێ دەرچووە.

٦/ بانگی کورد (گ) / (١٩١٤)، بەغدا، (٥) ژمارەی لێ دەرچووە.

٧/ کوردستان (ڕ) / خولی سێیەم/ (١٩١٧ – ١٩١٨)، قاهیرە، (١١) ژمارەی لێ دەرچووە.

٨/ تێگەیشتنی ڕاستی (ڕ) / (١٩١٨)، بەغدا، (٦٧) ژمارەی لێ دەرچووە.

٩/ ژین (گ) / (١٩١٨ – ١٩١٩)، ئەستەمبۆڵ، (٢٥) ژمارەی لێ دەرچووە.

١٠/ کوردستان (گ) / (١٩١٩)، ئەستەمبۆڵ، (١٩) ژمارەی لێ دەرچووە.

لە ناو هەموو جۆرەکانی وتاردا (وتاری سیاسی) بە پلەی یەکەم دێت و لە هەموویان بەربڵاوترە، بۆیە دەشێ ڕۆژنامەنووسی کوردی لەم ماوەیەدا بە تۆماری بنەڕەتی وتار دابنێین کە لە قۆناغەکانی تری ڕۆژنامەنووسی کوردیدا هەم درێژەی پێدراوە و هەم فرە ڕەهەند و جۆراوجۆریش بووە.

دیارە ئێمە مەبەستمان وتارە کوردییەکانە دەنا وتار بە زمانەکانی دیکەش بڵاوبوونەتەوە، وەکو تورکی و عەرەبی و فارسی.

وتاری ڕۆژنامەنووسی کوردی لەم قۆناغەدا، زیاتر وتاری بیروڕا و ڕێنیشاندان و داواکردن و هاندانە. لەبەر ئەوە کەمتر بایەخ بە هەواڵ و دەنگوباس و دیدار و ریپۆرتاژی ڕۆژنامەوانی دراوە [١].

زمان و داڕشتنی وتارەکان، زمانێکی تێکەڵی پڕ لە وشەی داڕشتنی عەرەبییە و بەڵام بە شێوەیەکی ڕەوان و ڕاستەوخۆ نووسراوەتەوە و لە قسەی ئاسایی و ڕۆژانە نزیکدەبێتەوە، وەکو (وتارەکانی میقداد بەدرخان لە ڕۆژنامەی کوردستاندا)، تا دەگاتە ئەوەی وتارەکان دەبن بە نموونەیەك لە شێوازی پەخشانی عوسمانلی (وەکو وتارەکانی ڕۆژی کورد لە ئەستەمبۆڵ و بانگی کورد لە بەغدا). ئەنجا وتار لەشێوەی پەخشانی هونەری تەواو، هەر بۆ نموونە (عبدالکریم سلێمانی) لە (٣) ژمارەی یەکەمی (ڕۆژی کورد/ ١٩١٣)دا، (٦) وتاری هەیە کە هەموویان پەخشانی هونەری ڕەوان و پاراون.

بە شێوەیەکی گشتی وەکو دیاردەیەك لە شێوازی وتارنووسی ئەو دەورەیەدا، زمان و داڕشتنی تێکەڵ بە وشە و زاراوەی عەرەبی و بیانی و سوودوەرگرتن لە ئایەتەکانی قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەر (د.خ) و پەندی پێشینان و دێڕ و بەندی شیعری کلاسیکی، تێهەڵکێش بە وتارەکان کراون [٢].

---

١) بیمار، پەخشانی کوردی: ٩٠.
٢) سەرچاوەی پێشوو: ٦٧.

٢. ٢. شیعر و ژانەرەکانی: لەگەڵ ئەوەی زمانی رۆژنامەنووسی لە بنەڕەتدا زمانی پەخشانە، بەڵام (هونەری پەخشان) لە رۆژنامەنووسی کوردیدا، تاوەکو ئەمڕۆش نەیتوانیوە پێگەی شیعر لەقبکات و بەلاوەی بنێ، بەلکو هەموو رۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو دەورەیە بەشێکیان بۆ شیعر تەرخانکردووە. بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین پۆلینبەندییەك بۆ ژانەر و جۆرو قوتابخانە شیعرییەکان بکەین کە لە رۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو دەورانەدا بڵاوبوونەتەوە:

أ/ لە رووی رێباز و قوتابخانە شیعرییەکانەوە:

- شیعری کلاسیك/ لە نموونەی شیعری (مەلای جزیری، نالی، سالم، کوردی، مەحوی، شێخ رەزا، سیاپۆش، حەریق، کەمالی، ...)
- شیعری رۆمانتیکی/ لە نموونەی شیعری (پیرەمێرد، ع. رەحمی، قازی زادە مستەفا شەوقی)
- شیعری نوێی کوردی/ لە نموونەی شیعری (حاجی قادری کۆیی، ع. رەحمی، زێوەر)

ب/ لە رووی ژانەرەکانی شیعرەوە:

- لیریك/ هەموو غەزەلەکانی شاعیرانی کلاسیك کە بڵاوبوونەتەوە دەچنە ئەم خانەیەوە.
- شیعری داستانی (مەلحەمی)/ (مەم و زین)ی خانی نموونەیەکی دیار و بەرچاوی ئەم جۆرە ئەدەبەیە، کە بایەخێکی بەرچاوی پێدراوە لە رۆژنامەنووسی ئەم دەورەیەدا، هەر لە رۆژنامەی کوردستانەوە تاوەکو گۆڤاری ژین.
- شیعری فێرکردن/ مەولوودنامەکان نموونەی ئەم جۆرە شیعرەن، هەروەها (بابا دەروێش ئیبراهیم) لە دوو ژمارەی (١١ ، ١٢)ی کوردستان (١٩١٩)دا، هەردوو مەنزوومەی (بحثا مملکت کوردستان) و (بیان حال حکما وان) بڵاوبۆتەوە کە لەم جۆرە شیعرەن.

ج/ بابەتەکانی دیکەی شیعر/

- شیعری فۆلکلۆری/ (ع. رەحمی) لە ژمارە (٤)ی (ژین/ ١٩١٨) شیعری فۆلکلۆری (گوڵ مەشکێ)ی بڵاوکردۆتەوە.
- شیعری عەرووزی/ شیعری شاعیرانی کوردی کلاسیك هەموویان لەم بابەتەن.
- شیعری وەرگێڕدراو/ لە کوردییەو بۆ زمانەکانی تری وەکو زمانی تورکی کە بەشی هەرە زۆری وەرگرتووە، لە نموونەی وەرگێڕنەکانی پیرەمێرد. یان لە زمانی ترەوە بۆ کوردی، ئەویش لە تورکییەوە یاخود لە زمانانی ترەوە بۆ کوردی.
- لە رووی زمانی شیعرەوە/ لەو دەورەیەدا شیعر بە زمانەکانی (کوردی، تورکی، عەرەبی، فارسی) بلآوبۆتەوە.
- شیعری منداڵان/ دەستپێکی ئەدەبی منداڵانی کورد هەر لەم دەورەیەی رۆژنامەنووسی کوردیدا دەرکەوتووە.
  - لە ژمارە (٤)ی گۆڤاری (بانگی کورد) لە بەغدا/ ١٩١٤، شیعرێکی زێوەر بە ناونیشانی (بۆ شاگردانی مەکتەب) بڵاوبۆتەوە.
  - لە ژمارە (٦)ی گۆڤاری (کوردستان) / ئەستەمبۆڵ / ١٩١٩، شیعرێك بە ناوی (دەلالیا زارۆکان) بە ناوی (ژ عەشیرا میران/ زینۆ) بڵاوکراوەتەوە کە دواتر

دەزاندرێت کەوا (زینۆ) (ئەمین عالی بەدرخان)ە [1]. لە گۆڤاری (ژین)یش، (ع. رەحمی) لە ژمارە (٨ ، ١١) و حلمی سیورەکی لە ژمارەکانی (٢٢ ، ٢٥)دا شیعری منداڵانیان بڵاوکردۆتەوە.

- پەخشانە شیعر/ هەر لەم دەورەیەدا پەخشانە شیعر، کە هونەرێکی زۆر نوێی شیعر بووە و لەو رۆژانەدا دەبینرێت. (ع. رەحمی) لە ژمارە (١)ی گۆڤاری (ژین)/ ١٩١٨، پەخشانە شیعرێکی بە ناونیشانی (خو آمە) بڵاوکردۆتەوە.
- ئەمە جگە لەوەی شیعر بە زارەکانی (کرمانجی، سۆرانی، گۆرانی/ هەورامی، باشووری)، واتە هەر چوار دیالێکتە سەرەکییەکانی زمانی کوردی لەم دەورەی رۆژنامە و گۆڤارەکاندا بڵاوکراوەتەوە.
- لە رووی ناوەرۆکیشەوە، هەموو مەبەستەکانی شیعری کوردی بەدیدەکرێن، وەکو شیعری دڵداری، وەسف، پەسن و ستایش و ئاینیی و نیشتیمانی، کۆمەڵایەتی...تاد.

٢. ٣. چیرۆك/ سەرەتاکانی چیرۆکی هونەری کوردی لەم دەورەیەی رۆژنامەنووسی کوردیدا دەبینرێت، (رۆژی کورد/ ١٩١٣) لەم مەیدانەدا دەستپێشخەرە و لە ژمارەکانی (١،٢)دا چیرۆکی بێ ناونیشانی (فوئادی تەمۆ)ی بڵاوکردۆتەوە، کە هەندێك لە نووسەرانی کورد بە یەکەم چیرۆکی هونەری کوردی لە قەڵەم دەدەن.

- چیرۆکی فۆلکلۆری (حەکایەتی میللی)/ لە رۆژنامەنووسی ئەم دەورەیەدا، ئەم چەشنە ئەدەبەش بایەخی پێدراوە، لە گۆڤاری (رۆژی کورد/ ١٩١٣) ژمارە (٣)دا، چیرۆکێکی میللی بە ناونیشانی (چیرۆکی کرمانجا) لە نووسینی (کندو) بڵاوبۆتەوە. هەروەها لە ژمارە (٤)دا، حەکایەتێکی فۆلکلۆری(شێر و رێوی) بە ناوی (چیرۆك) لە نووسینی (بابی رەوشۆ) بڵاوبۆتەوە.
  هەروەها هونەری (بەیت)ی فۆلکلۆریش فەرامۆش نەکراوە و (میهری) لە ژمارە (٧)ی (گۆڤاری کوردستان/ ١٩١٩) تێکستێکی بە ناونیشانی (بەیتی دنۆ) بڵاوکردۆتەوە.
- چیرۆکی شیعری/ لە پێشەوە ئاماژەمان بۆ مەنزوومە شیعرییەکەی خانی (مەم و زین) کرد، کە دەچێتە فۆرمی (شیعری داستانی) و لە رۆژنامەوانی ئەو دەرورەیەدا لە (کوردستان)ەوە بۆ (ژین) بایەخێکی تایبەتی پێدراوە.
  جگە لەمانە، چیرۆکی شیعریش وەکو جۆرێکی تایبەتی ئەدەبی بەرچاودەکەوێت، بۆ نموونە (عبدالواحد) ناوێك لە ژمارەکانی (١١، ١٢)ی گۆڤاری کوردستان/ ١٩١٩، (چیرۆك)ێکی لە دوو بەشدا بڵاوکردۆتەوە کە بە شیعر هۆنراوەتەوە. هەروەها (ع. رەحمی) لە (ژین/ ١٩١٨)، ژمارە (١٨)دا چیرۆکە شیعرێکی بڵاوبۆتەوە.

٢. ٤. پەندی پێشینان/ دیارە ئەم هونەرە ئەدەبییەش پێگەیەکی لە رۆژنامەنووسی کوردی ئەو دەورەیەدا هەبووە، بۆ یەکەم جار لە گۆڤاری (ژین/ ١٩١٩) لە ژمارەکانی (٣، ٤، ٥، ٧، ٨، ١٤، ١٩)دا، (لاو رەشید) گۆشەیەکی بە ناوی (کردلردە ضروب و امثال)ی بۆ پەندی پێشینانی کوردی و وەرگێڕانی بۆ زمانی تورکی تەرخانکردووە و وا هەیە لە هەر ژمارەیەکی گۆڤارەکەدا سێ چوار لاپەڕەی گرتۆتەوە. نووسەر پەندە کوردییەکانی پۆلینکردووە بۆ مەبەستەکانی

١) زەنگەنە، رۆژی کورد: ٨٧.

(اجتماعی، ادبی، حیکەمی، موزاحی، تاریخی، انسانوی... تاد) هەروەها لە هەندێ شوێن چیرۆکی پەندەکەشی خستۆتەڕوو.

لە ژانەرەکانی تری پەخشان لە رۆژنامەنووسی کوردی ئەو دەورەیەدا، دەکرێ باسی نامە و ژیننامەش بکرێت و لەم لایەنەوە نموونەشیان بۆ دەستنیشان بکرێت.

٢. ٥. شانۆنامە (پیەسی کوردی)/ بۆ یەکەم جار ئەم ژانەرە ئەدەبییە لە رۆژنامەنووسی ئەو دەورەیەدا دەرکەوتووە. (ع. رەحمی) پیەسێکی کوردی بە ناونیشانی (ممی ئالان) لە ژمارەکانی (١٥، ١٦)ی گۆڤاری ژین/ ١٩١٣ بڵاوکردۆتەوە، کە تەواوی تایبەتمەندییەکانی دەقی شانۆیی لە (کاراکتەر و دیالۆگ و گرێ و رووداو و کات و شوێن...)ی تێدا رەچاوکراوە، کە ناوەرۆکەکەی لە کەلەپووری کوردەواری (چیرۆکی مەمی ئالان) وەرگرتووە و لە فۆرمی پیەسێکی ئامال ترازێدی دارشتۆتەوە.

٣. سەرەتاکانی رەخنەی ئەدەبی لە رۆژنامەنووسی کوردیدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠)

دەربارەی رەخنەی ئەدەبی هەر لە سەرەتادا لە لای ئێمە بە شێوەیەکی هونەری و وەکو زانستێکی ئەدەبی سەربەخۆ دروست نەبووە. بۆ مەسەلەکانی سەرەتای سەرهەڵدانی رەخنەسازی لە ئەدەبی کوردیدا دوو ئاراستە و بۆچوون لە ئارادا هەن:

- **ئاراستەی یەکەم:** هەندێ لە نووسەر و لێکۆڵەرانی کورد لایان وایە سەرەتاکانی رەخنەی گوردی لە شیعری کوردیدا دەرکەوتووە. ئەمانە پێیانوایە "لە قۆناغە جیاجیاکانی شیعری کوردی پێش سەدەی بیستەمدا، چالاکی رەخنەیی لە ئارادابووە و شاعیرانی کورد خۆیان لە بەرهەمە شیعرییەکانیاندا تێڕوانین و بۆچوونی خۆیان خستۆتە بەردەست و دەسنیشانی کۆمەڵێ پێوانەی رەخنەییان کردووە" [(١)]، تەنانەت شاعیرێکی وەکو (شێخی جزیری /١٥٦٨ – ١٦٤٠) بۆ یەکەم جار هەم زاراوەی (رەخنە)ی هێناوەتە ناوەوە و هەم لە دەقە شیعرێکیدا کۆمەڵێك پێوانەی رەخنەیی ورووژاندووە [(٢)]:

ئەحسەن ژڤێ نەزمێ لەتیف   چەندی سڤك هاتە خەفیف
مەحبوب بدەستێ خوەی شەریف   نەقدێ مە موهر و سککەدا
ئەحسەن ژڤێ وەسفێ رەفیع   ئەشکال و ئەوزاعێن بەدیع
تێتن ژ نوورێ وەك رەقیع   بێ عەیب و نەقس و (رەخنە)دا

ئەم رایە چۆن بۆ سەرەتا و سەرهەڵدانی رەخنەی کوردی پشتی پێ دەبەسترێت، لە لای گەلانی دیکەی رۆژهەڵاتیش هەروایە [(٣)]. ئەم ئاراستەیە بە تێر و تەسەلی خراوەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە،

تەنانەت نامە و تێزی ئەکادیمیشی لە زانکۆکاندا لەبارەوە نووسراوە [(٤)].

---

١) لیژنە، زمان و ئەدەبی کوردی: ١٤٧.
٢) دۆسکی، دیوانا مەلایێ جزیری: ٧٠.
٣) شانۆف، گوران: ٤.
٤) بگەڕێوە بۆ : ئامێدی، عەبدوڵا یاسین، پەیدابوونی رەخنەی ئەدەبی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا تا جەنگی گێتی یەکەم، ٢٠٠٣، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.

ئەوان پێیانوایە کەوا شاعیرانی کورد لە کۆندا چەند بنەڕەتێکی رەخنەییان چەسپاندووە، لە رێگەی شانازی و ستایشکردنەوە، یانیش هەڵسەنگاندنی بەرهەمی شاعیرانی تر، یاخود باسیان لە سەرچاوەی هۆنراوە و داڕشتنی زمانەکەی کردووە، یان بە هۆی بەراورد و بەراوردکارییەوە چەند بیرێکی رەخنەییان دەربڕیوە و نرخ و بەهای شیعری خۆیان دیاریکردووە.

- **ئاراستەی دووەم:** لە بەرامبەردا ئاراستە و بۆچوونی دیکەش هەیە کە پێیوایە رەخنە کە خۆی جۆرێکە لە هونەر و زانست و بە گوێرەی کۆمەڵێك پرۆگرامی تایبەتی و لە شێوەی پەخشاندا دادەڕێژرێت و دروستدەبێت، بۆیە ئەم نموونە شیعرییانە کە لە کۆمەڵێك سەرنج و تێبینی بەخۆوەنازین و پەسن و ستایش پێکدێت، ناکرێت وەکو باری سەرنجی رەخنەیی وەربگیرێن، بۆیە توێژەر و رەخنەسازی کورد (د. کامیل بەسیر) رای وایە کە "دەبێت ئەم جۆرە هەوڵانە فەرامۆش بکەین کە ویستوویەتی پێشەکییەکەی (مەم و زین)ی (خانی) بەو سەرەتایە لە قەڵەم بدات، چونکە ئەم دێڕە هۆنراوانە و دەیان دێڕە هۆنراوەی وەها لە دیوانی هەستیارە دێرینەکاندا بە پێوانەی پێناسەی کۆن و تازەی رەخنەسازی بەکاری رەخنەسازی ناژمێردرێن" (١).

راستە لەم جۆرە هۆنراوانەدا رەنگە چەند بنەڕەتێکی رەوانبێژی و رەخنەسازیش بنوێنن، بەڵام ئەمە زیاتر پەیوەندی بە چێژی شیعر و رادەی وەرگرتنی لە لای خەڵکەوە هەیە. پوختەی بیر و بۆچوونی ئەم ئاراستەیە بەم ئەنجامەمان دەگەیەنێت کەوا "رەخنەسازی بە پەخشان دەنووسرێتەوە، رێبازە زانستییەکەی لەسەر بناغەی شیکردنەوە و بەراودکاری و هۆخستنەڕوو، دامەزراوە (٢).

نووسەر و لێکۆلەرانی سەر بەم ئاراستەیە، بۆ دەستنیشانکردنی سەرەتاکانی رەخنەسازی کوردی، دەگەڕێنەوە سەر کتێبەکەی (ئەمین فەیزی بەگ) بە ناوی (ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد) کە لە ساڵی (١٩٢٠)دا لە ئەستەمبۆڵ چاپ بووە. لەگەڵ ئەوەی ئەم کتێبە شێوەیەکە لە مێژوونووسی ئەدەبی کوردی، بەڵام لەپاڵ ئەوەشدا لە پەراوێزەکانیدا لابەلا کۆمەڵێك را و بۆچوونی رەخنەیی لەبارەی ئەم شاعیرانە و بەرهەمەکانیان خستۆتەڕوو (٣). یان ئەوەتا هەر دەگەڕێتەوە سەر رۆژنامەنووسی کوردی بەڵام لە قۆناغێکی دواتردا، واتە ساڵی ١٩٢٥.

ئێمە لامان وایە کە لە رۆژنامەنووسی ئەم دەورەیە(١٨٩٨ – ١٩٢٠)دا، کۆمەڵێك را و بیر و بۆچوون و سەرنج و سەرە قەڵەمی رەخنەیی، بە تایبەتیش لەبارەی هەندێ لە شاعیرانی کورد و بەرهەمەکانیان خراونەتەڕوو، لەگەڵ ئەوەی تیۆر و بنەماکانی رەخنەسازی کوردی تەواو و زانستی پێك ناهێنن، بەڵام ئەم جۆرە سەرنج و بیر و رایانە لە گیان و پرۆگرام و میتۆدی رەخنەسازییەوە بەدوورنین، لەگەڵ ئەوەی بە شێوەیەکی پچڕ پچڕ و لە چوارچێوەی رستە و پەرەگراف و بیر و بۆچوونی پەرشوبڵاویشدا بووبن. لێرەدا لە هەوڵی ئەوەدا دەبین کە چەند نموونەیەك لەم تێبینی و هەڵسەنگاندنانە، با بە شێوەیەکی کورت و سەرە قەڵامانەش بووبێتن، لە رۆژنامەنووسی ئەم دەورەیەدا بخەینەڕوو.

---

١) بەسیر، وێژەی کوردی و رەخنەسازی، ١١٥.
٢) بەسیر، سەرچاوەی پێشوو: ١١٥.
٣) لیژنە، زمان و ئەدەبی کوردی: ١٢٢.

ئەگەر لە یەکەم رۆژنامەی کوردییەوە دەستپێبکەین (کوردستان / ١٨٩٨)، ئەوا لە ژمارە (٢)یدا سەبارەت بە (ئەحمەدێ خانی) و (مەم و زین) هاتووە:

"د سالا صه د و پێنجیده ژ جزیرێ ئەحمەدێ خانی کتێبەك مەنزووم نڤیسییە، ناڤێ ڤێ کتێبی کریه (مەم و زین). ئەڤ کتێب هەمی بەیت و شیعرن، ئاشکارا حکایەتا عشقا دوو جوانایە، باطن کلك مقصد و حصه و حکمت ژی تێن فهم کرن... خانی لەوی کتێبێ دە عەول وەسف ب شکر و مناجات و نعتا کریه پاشی دست ب اصل حکایتێ دکە، من ئەڤ کتێب جارنا هن علمایێن ترك و عربا خوەندیە و ترجمه کریە، حمیا ژی گۆتیه کو دڤێ رێیە ژڤێ چەتر مە نەدیتیە". ئەمجا دێتە وەشاندن و بڵاوکردنەوەی (مەم و زین) لە هەر ژمارەیەك بەشێکی لێ بڵاو دەکاتەوە وەکو چۆن بڵاوکراوەکانی دیکەش لەم دەورەیەدا بایەخێکی تایبەتییان بە (مەم و زین)داوە، بە خاوەنەکەشیان داوە. ئەمجا لە ژمارە (٣)ی هەمان رۆژنامەدا (کوردستان / ١٨٩٨)، هەم هەواڵی ساڵی کۆچی دوایی (حاجی قادری کۆیی) راگەیاندووە و هەمیش بە کورتی ژیان شیعر و بەرهەمەکانی هەڵسەنگاندووە. نووسەر لەوبارەیەوە دەڵێ:

"عالمك ژ سورا هبی سالا دی وفات کر، رەحمەتا خودێ لێبه و خودێ گونەهێن وی بغەفرینە، ناڤێ وی حاجی عبدالقادر بی، ئەڤ مرۆڤ د ساغیا خوەدا گەلەك خەبتی، دەرحەڤا علماندنا عیلم و مەعریفەتێرە، گەلەك بەیت و ئەشعارێن کرمانجی دنڤیسی رێدکر ولاتی خوە سۆرا. عەزمانی وی عەزمانی سۆرایە، لۆما کورد حمی ڤێ عەزمانی نزانن، پشتا کتێبا مەم و زین دە ب خەتێ دەستێ خوە هن بەیت نڤیسینە نێرینا من او ابیات لڤی دریدە بنڤیسین، وەکی ب دققەت بێ خوەندن معناوان خوش تێت فەهم کرن"

لە ژمارە (٨)ی هەر ئەو رۆژنامەیەدا، بە یەك دوو رستەی پێشەکی بەشێکی دیکە لە مەم زین بڵاودەکاتەوە، ئەم یەك دوو رستە پێشەکییە بەم جۆرەیە:**"سەبەبێ نەزمی کیتاب بڤی ئەزمانی و سورەتی شەکوایا ژ دەورانێ و گلەییا ژ ئەبنای د زەمانێ کو لبال وان یەکسانە، هونەر و دانایی دگەل عەیب و نادانی"**

هەروەها لەگەڵ پێشکەشکردنی هەر بەشێك لە (مەم و زین) لە ژمارەکانی رۆژنامەکەدا بە رستەیەك یان کورتە پەرەگرافێك ناوەرۆکی بەشەکە ئاشکرا دەکات و کرۆکی رووداوەکان نیشان دەدات.

- لە ژمارە (٢)ی (کورد تەعاون و تەرەقی غەزەتەسی/ ١٩٠٨) شیعرێکی پیرەمێرد بڵاوکراوەتەوە، کە "گرنگییەکی ئەدەبی هەیە، چونکە لەوانەیە ئەمە یەکەمین هەوڵدانی نوێکردنەوەی شێوە و ناوەرۆکی شیعری کوردی بێ) [١].
  شیعرەکەی پیرەمێرد بەم شێوەیە دەستپێدەکات:
  لەسەر بەردێ هەڵۆیە
  هەوای سەید و شکاری کەوتە سەر تا کەوتە سەر عالەم
  هەوایێکی غرووری کەوتە سەر خۆی زۆر لە بەرز زانی
  پەڕی گیڤ کرد و بای باڵ ئەدا هەرتاکو دەیتوانی

١) ئەمین، بە دەم رێگاوە گوڵچنین، ك٢، ب١: ٦٩.

له ژماره (٧)ی هەر ئەم رۆژنامەیەدا غەزەلێکی(نالی) بڵاوکراوەتەوە، لە سەرەتادا شاعیر بەم جۆرە بە خوێنەران ناسێنراوە:"سلیمانیەلی: أفصح الاكراد ابو المعالي جناب نالی ...."

- له ژماره (١)ی گۆڤاری (رۆژی کورد/ ١٩١٣)دا، (١٠) غەزەلی (نالی) له ژێر سەردێری (دیوان شاعری شەهیر حەزرەتی نالی) بڵاوکراوەتەوە. دوای ئەوە لە ژماره (٢)ی هەمان گۆڤاردا (سلیمان عبدالكريم) له وتارێکیدا به ناونیشانی (عبرت)، بەم جۆره له مەیدانی هونەری شیعردا نالی و هاوڕێکانی له شاعیرانی کورد دەنرخێنێت :"سلیمانی ئەو مەخزەنی عیلم و عیرفانه پیاوی وەك .... نالی، وەك سالم و مصطفی بگ، وەك حاجی وەك شێخ رەزای هەیه که له کوڕەی ئەرزی ئەمسالی ئەمانه نامەسبووقه..." ئەمجا له درێژەی ئەو باسەدا دەڵێ:"له مەسلەکی ئەشعاردا نالی و رەفیقانی ئیمڕۆ قەومی کوردیان ئیحیا کردووه، فەقەت مع التأسف له دیوان و تەئلیفات و ئەشعاری ئەم زاتانه بێ خەبەرین" [١].

له گۆڤاری (هەتاوی کورد/ ١٩١٣)، م. خ/ مۆدانی خەلیل، کەوا (خەلیل خەیاڵییه) و دواتر زانراوه کەوا دیوانێکی دەستخەتی حاجی قادری کۆیی له لا هەبووه، که حاجی خۆی پێشکەشی کردووه [٢]. دەستدەکاتەوە به بڵاوکردنەوەی غەزەل و قەسیدەکانی حاجی، گۆڤارەکه دەستپێکی قەسیدەی (شاسواری بەلاغەتی کوردان، ژ/٢، ل٢٢) بەم جۆره حاجی و قەسیدەکه پێشکەش به خوێنەران دەکات:"شاعیری گەورەی کوردان حاجی قادری کۆیی ناوی هەموو شاعیری کوردانی لەم قەسیدەیەدا دەرج کردووه، ئێمەش به ناوی خودا سوێند ئەخۆین که ئاساری ئەم زاتانه به هەر کەسێکەوه هەیه بینێرت بۆمان تاوەکو گردی بکەینەوە، هەموو کوردێکیش لێی ئیستیفاده دەکات و کوردیش بەم سایەوه شیعری شاعیری خۆی بناسێت". تەنانەت ئەم چەند ژمارەی گۆڤارەکه که تا ئەمڕۆ له بەردەستدان بەشی هەره زۆری بابەتەکانیان له شیعر و هۆنراوەی شاعیرانی کورد پێك هاتووه له وێنەی شیعری (حاجی، مەحوی، جزیری، زێوەر، نالی، میهری، حاجی سیورکی، فؤادی تەمۆ، هەمزه مۆکسی، محمد زکی، فکری نجدت... تاد).

له گۆڤاری (بانگی کورد/ ١٩١٤) بۆ یەکەم جار ئەدەبی منداڵانی کورد له رۆژنامەنووسی کوردیدا پەیدادەبێت و سروودی (بۆ شاگردانی مەکتەب)ی (زێوەر) له ژماره (٤)ی گۆڤارەکەدا بڵاودەبێتەوە. بەمه بناغەیەك بۆ شیعری فێرکردن و پەروەرده له ئەدەبی کوردیش دادەمەزرێ [٣].

له ژماره (٦)ی دەورەی سێیەمی رۆژنامەی (کوردستان/ ١٩١٨) وتارێکی (ملا کرمانج، أ. کامل) بڵاوبۆتەوە، له بەرپەرچی ئەو قسه و پروپاگەندانەدا که گوایه زمانی کوردی زمانی فێرکردن و ئەدەبیات نییه "ئەها ئەوروپا دبێژن کو زمانی کوردا زمانی ئەدەبیات نیه"، ئەمجا له ژماره (٧)دا و له وەڵامی ئەم نامەیەدا (میر ئەحمەد ئازیزی) له رێگەی شیعری خانییەوە بەرپەرچی ئەم بۆچوونه بێ بنەمایەی داوەتەوە. له ژمارەکانی گۆڤاری (ژین/ ١٩١٨ – ١٩٢٠)دا لەپاڵ بایەخدان به شیعری کلاسیکی شاعیرانی له وێنەی (نالی، خانی، سیاپۆش،

---

١) koma xabatên kurdolojiê, roji kurd, J5, r22-23

٢) مالمیسانژ، جەمعیەت و تەعاونی تەرەقی کورد: ٥١.

٣) رەسول، بەختیار زێوەر: ٤١.

جزیری، شێخ ڕەزا، سالم. کۆمەڵێك بەرهەمی (قازی زادە مستەفا شەوقی) لە شیعر و لە پەخشان بڵاوکراوەتەوە کە لە پەیڕەوی لە قوتابخانەی شیعری ڕۆمانتیکی ئەوروپایی کراوە. هەروەها کۆمەڵێك شیعری نوێ و ریالیزمی (ع. رەحمی) بەرچاو دەکەوێت، بۆ یەکەم جاریش (پەخشانە شیعری کوردی) لە بەرهەمەکانی (ع. رەحمی)دا دەبینرێت، لەپاڵ (پەخشانی هونەری) لە بەرهەمی (ع. رەحمی) و (مستەفا شەوقی)دا.

لەپاڵ وەرگێڕانی شاکارە شیعرییە کلاسیکەکانی کوردی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مروور/ نالی) و گلکۆی تازە لەیل/ کۆماسی) بۆ سەر زمانی تورکی لە لایەن پیرەمێردەوە. ئەمجا چیرۆکە شیعریش هەر لەم گۆڤارەدا دەبینرێت. ئەمجا شیعری کوردی بە دیالێکتی باشووری لە نموونەی (لاهوتی کرماشانی)، هەر لەسەر لاپەڕەکانی ئەم گۆڤارەدا، لەپاڵ پیەسی کوردی (مەمی ئالان) بەرچاودەکەوێت.

کاتێك دێینە سەر ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی/ بەغدا ١٩١٨) قۆناغێکی تازە و تا ڕادەیەك پێشکەوتوو لە ڕەخنەسازی ئەدەبی کوردی دەبینین، ڕەنگە ئەم داهێنانە تازەیەش لە پایەی قەلەمی بەبڕشتی بلیمەتێکی کوردی وەك (شوکری فەزلی) بێت، کە نووسەر و دەرهێنەرێکی سەرەکی ڕۆژنامەکە بووە. لە ژمارەکانی ئەم ڕۆژنامەیەدا بە تایبەت (ژمارە ١٥ تاوەکو ٣٣) هۆ و مناسەبەتی گوتنی زۆر لە شاکارەکانی شیعری کلاسیکیمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، بە تایبەت شیعرەکانی (نالی، سالم). بۆ نموونە، لە (ژمارە (١٧)دا هاتووە و دەڵێ:"نالی لە پاش مردن خیتاب بە ئەمیرێکی بابان دەکا"، هەروەها لە ژمارە (١٨)دا هاتووە :"نالی شاعیر مەدحی عەسکەری خاسسەی ئومەرای بابان دەکا...". یاخود هەر لە ژمارە (١٨)دا هاتووە:"مستەفا بەگ شاعیرێکی بەلیغی کوردە، مەدحی ئەمیرزادەیەك دەکات، یان لە ژمارە (١٩)دا هاتووە:"حەریق شاعیرێکی نوکتەسنجی کوردە، شیعری تەڕ و خۆشە".

لە ژمارە (٢٠)دا لە دژی ئەو ئیدیعایەی کە دەڵێ کورد ئەدەبیاتیان نییە، هاتووە:" علمای ئەوروپا، حەتتا موحەریرانی تورك دەیان وت کە ئەکراد ئەدەبیاتیان نیە، ئەمما ئێمە لەو ڕۆژنامە کوردیانە کە لەمەو پێش نەشر کرا ئیسپاتمان کرد، کورد ئەدەبیاتێکی نازك و ڕەنگین و شیرنیان و خسوسەن لە شیعردا دەستێکیان هەیە. ئەوەی واقیفی حالی کوردستان بێ دەزانێ کە زمانی کوردی چەند شێوەیەکی جوێ جوێی هەیە، ئەمما وەکو عەرەبێکی بەغداد چۆن زمانی هەموو عەرەبەکانی تر دەزانێ، سلیمانیەکیش هەموو زمانی کوردەکانی تر تێدەگا. لە هەموو شێوەکاندا شیعری تەڕ و خۆش بینراوە." ئەمجا نووسەر دێتە سەر شێوە و دیالێکتەکانی زمانی کوردی بۆ هەر یەکێکیش لە شێوەی (سنە، زەنگەنە، سلیمانی، لوری) نموونەی شیعری هێناوەتەوە.

هەر لەم وتارە ڕەخنەسازییەدا، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەوا نووسەری ئەم وتارە زۆر بە وردی و بە شێوازێکی ڕەخنەگرانەی پوخت و زانستی بە پێی پرۆگرام و میتۆدێکی گونجاو هەڵسەنگاندنی بۆ زمان و وێنە و ناوەرۆکی شیعری کوردی دەکات.

بێگومان یەکەمین هەڵسەنگاندنی ڕەخنەسازانەی پوخت و زانستی ئەوەیە کە لە دوو ژمارەی (٢١، ٢٢)ی ئەم ڕۆژنامەیە بۆ شیعر و داهێنانی شاعیرێکی کوردا کرابێت، ئەویش (مستەفا بەگی کوردی/ ١٨٠٠ ــ ١٨٤٩)یە. نووسەر لە سەرەتای وتارەکەیدا، دەڵێ :"مستەفا بەگ یەکێکە لە شاعیرانی کورد، خەلقی سلێمانییە، لەقەبی کوردیە و بەعزەن هیجریە، لەقەبی ئەوەلی دەلالەت لە قەومیەت پەروەری دەکات، شعرەکانی زۆر مەحزونانەیە، هەر بەیتێکی

سەرچاوەیەکی عیشقە، مەشرەبی وەکو (فزوولی) وایە، ئەوەی ئاسار ئەو بخوێنێ دەبێ هەر بگریە و پێکەنینی لە فکر دەچێتەوە...".

ئەمجا نووسەر چەند نموونەی جیا لە شیعری کوردیدا دەهێنێتەوە، لێکدانەوە و نرخاندنێکی رەخنەگرانەی زانستیش بۆ هەر نموونەیەك دەخاتەڕوو. بۆ نموونە دەڵێت:"ئەم شاعیرە کوردە ئاگر لە ئەهل موحیبەت بەرئەدا چونکە بە وەسف ئەلحال قسە ئەکات، تەماشاکەن:

دەروون زامدار و دڵ غەمگینە بێ تۆ

سەرم گێژە و تەنم بێ تینە بێ تۆ

زمستان مەیل ئەکەی پایزە براکەم

بەهاری وەسڵی من هاوینە بێ تۆ

ئەوا من بووم بە شای جوملەیی عالەم

توخوا سا کاکە گیان کەی ژینە بێ تۆ

پێی ناوێ ئەوەی زەوق ئاشنای زمانی کوردی بێ بتوانێ وەقایعی ئەدەبیات تێ بگات، دەزانێ کە ئەم سێ بەیتە بۆ ئەمەی کە شاعیرێك بگەیەنێتە ئاسمانی سەهلی مومتەنیع کافیە. چونکێ لەتافەتی زمانی کوردی بە خوێندنی ئەمانە قسمێکی ئەمەندە چاکی دەردەکەوێ کە ئینسان سەرمەست و حەیران دەکات، هەتا ئەتوانین بڵێین مەزییەتی زمانی کوردی تەواو پێ دەردەکەوێ. کورد شاعیری ماهیریان زۆرە، یەکە یەکە (دەیانناسین!) و ئاساریان نیشان ئەدەین، لەگەڵ ئەمە ئیعتیراف دەکەین کە ئەم شاعیرە لە هەموویان زیاتر کوردانە و مەحزوونانە شیعر ئەڵێ وە حەقیقەت لە شاعیرە گەورەکانی کورد مەعدوودە..."

لە ژمارەی دواتری رۆژنامەکەدا ئەم بابەتەی نووسەر لەبارەی (کوردی)ییەوە بە هەمان پێوەر و پێودانێکی رەخنەکاری پتەو و زانستانە درێژەی پێدراوە، لێرەدا ئەمە ئەو راستییە دەسەلمێنێ کە دەبێ چاوێك بەو بیروڕایانەدا بخشێنینەوە کە سەرەتاکانی رەخنەی ئەدەبی کوردی بۆ (شێخ نوری شێخ سالح) و رۆژنامەی(ژیانەوە)دا دەگێڕێتەوە [1]. هەر لەو رۆژنامەیەدا و لە ژمارە (٢٣)دا سەبارەت بە (حاجی قادری کۆیی) هاتووە :"حاجی قادر لە شاعیرە موجەدیدەکانی کوردە، خەلقی کۆیەیە، شیعرەکانی تەڕو خۆشە، رەندانەیە، زۆرترین شیعری ئیجتیماعیە، لێرەدا غەزەلێکی موهیمی تاریخی و ئیجتیماعی دەنووسین..."

دواتریش لە ژمارە (٢٤)دا دیسان سەبارەت بە حاجی هاتووە:"شاعیرێکی بێ نەزیری کوردە، شیعرەکانی زۆر موتەجەدیدانەیە و بەخۆی غایەت میللەت پەروەرە. وەکو شاعیرەکانی تر لە زولف و خاڵ خۆی خەریك نەکردووە، هەر لەگەڵ ئیجتیماعیاتی قەومی کورد حەیاتی شیعری رابواردووە"

---

١) لیژنە، زمان و ئەدەبی کوردی: ١٥٣.
- هەروەها، بەسیر، وێژەی کوردی و رەخنەسازی: ١٦١.

لێره بەدواوه دوو پارچه شیعری حاجی (١١ ، ٥) بەیتی به نموونه هێندراوەتەوه، له پاشان نووسەر دێتەوه سەر باسەکەی و دەڵێ :"ئەگەر کوردێکی عاقل به دیقەت تەماشای ئەم دوو مەنزوومەیەی حاجی قادر بکا، هیچ وەقتێك له یاریەدانی قەومی خۆی پاش ناکەوێ، ئەگەر کوردان هیمەتیان بکردایه تا ئەمڕۆ هەم تەوسیقێکی چاك هەم خەتێکی چاکیان دەبوو، تاریخیان و ئەحواڵی مەشاهیریان به زمانی کوردی دەنووسرا، ئەمەلمان هەیه که جەوانی ئازاد وه قەوم پەروەری کورد له موستەقبەلێکی نزیکدا بۆ بڵندی قەومی خۆیان سەعی بکەن، چونکێ قەومێك که تاریخ و ئەدەبیاتی تەدوین نەکرابێ قیمەتێکی ئیجتیماعی و سیاسی نابێ، ئەم مەسئەلانەش هەر ئەحراری قەوم دەتوانن سەعی بۆ بکەن، ئەوی دەماغی به جەری مەنفەعەت و به خدمەتکاری ئەم و ئەو راهاتبێ و حەیاتی خۆی له ژوور حەیاتی قەومی خۆی راگرتبێ، ئەم نەوعیەتیشه کاره عالی جەنابانەی له دەست نایێ، حاجی قادری کورد بۆ ئیتیفاق دەعوەت دەکا له هەموو شتێکدا تەئسیساتی ئیجتیماعیه لازمه، ئەویش تاریخ و ئەدەبیاته، سیاسەت له پاش ئەمانه دەست پێدەکات".

ئەمه نموونەی نرخاندنێکی رەخنەکارانەی زانستانەیه هەم بۆ خودی شاعیر و هەم بۆ بەرهەمی شیعری کەسێکی وەکو حاجی قادری کۆیی که له مێژووی ئەدەبی کوردیدا به پێغەمبەری بیری نیشتمانی ناسراوه له سەدەی نۆزدەیەمدا. ئەمجا هەر لەسەر ئەم پێڕەوه، له ژماره (٢٥)ی رۆژنامەکه و له گۆشەی (ئەدەبیاتی کوردی)، درێژه به هەڵسەنگاندنی پله و پایەی حاجی و شیعرەکانی دراوه. لێرەدا هاتووه :"لەمەو پێش چەند مەنزوومەیەکی حاجی قادری کۆیه، که له ئەفازیلی موتەئەخرینی شوعرای کورده نەشر کرا. له لامان موحەقەقه که ئەم سیمایەی مەرحوم، جەوانانی ئەدەب شناسی کوردی هێناوەته شەوق. چونکێ ئەم شاعیره جەلایێکی تری به ئەدەبیاتی کوردی داوه، شیعرەکانی له شیعری قودەما فەرقی زۆره، هەر بەیتێکی عیبارەتێکی ئیجتیماعیات و ئیسلاحه".

ئەمجا دوای ئەوەی مەنزوومەیەکی (١٤) بەیتی له قەسیدەی (سلام الله منی کل یوم)ی حاجی دێنێتەوه، نووسەر دەگەڕێتەوه سەر بابەت و نرخاندنەکانی و دەڵێ:"سەیری کەن ئەم شاعیره عالیمانه به چل پەنجا ساڵ لەمەوپێش به حیسسیاتی ئیجتیماعیه موتەحەسیس بووه و له عالەمی شیعردا بەسەر هەموو شاعیرەکان فائیق بووه، چونکه له حەیاتی نەزمدا ئینقیلابێکی گەورەی ئیحراز کردووه و ئەوی تەماشای ئەم مەنزوومه بکا بێ ئیختیار مەغلووبی حیسسیاتی قەومییه و وەتەنییه دەبێ. ئەگەر حەقیقەت مولاحەزه بکرێ دەبینرێ که شوعەرای کورد بەعزێکیان لەگەڵ تورك و عەرەب و فورسەکان، بەڵکو له پێش ئەوان سالیکی تەرزی تازەی شیعر بوون و، شیعریان تێکەڵاوی ئەحوالی ئیجتیماعیه کردووه. چونکه شاعیرەکانی پێشووی کورد وەکو شاعیرانی کۆنی ئەقوامی سائره هەر بەحسیان له مەی و مەحبووب..." لێرەدا باسەکه دەپچڕێت. ئەمجا رۆژنامەکه له ژماره (٣٢)یدا دیسان دەگەڕێتەوه سەر بەرهەمی حاجی و قەسیدەیەکی لێ بڵاودەکاتەوه که له پێشکەشکردنی شیعرەکەدا هاتووه:"ئەوی تەماشای ئەم قەسیدەیه بکا حەقیقەتەن حەیرانی زەکای ئەو داهیەی کورد دەبێ، هیچ شوبهه نییه که حاجی قادر یەکه عالیمی ئیجتیماعی کورده".

دواتر هەر له (گۆشەی ئەدەبیاتی کوردی) ئەم ژمارەیەدا، دوو پارچه غەزەلی (غەریق) و (مەشوی یاخو مەحوی) بڵاوکراونەتەوه. هەر پارچەیەك به چەند دێرێك پێشکەش کراون، کەوا بەم جۆرەن: له باسی یەکەمدا هاتووه :"غەریق یەکێکه له شوعەرای موتەئەخیرینی کورد، هەرچەند شعری زۆر نەزم نەکردووه، ئەمما تەبیعەتێکی نازکی هەیه، ئەو چەند بەیته که

هێناویەتە قەڵەم، لەناو کورداندا زۆر مەشهوورە، حەتتا بەستە بێژەکان دائیمەن بە گۆرانی دەیڵێن، ئەم غەزەلە لە چاکترین ئەبیاتی ئەوە". غەزەلەکە بەم دێڕە دەست پێدەکات:

لەسەر سەفحەی لەتیفی رووت جەوابێکە لە هەر لایێ

شکستەی خەتتی دوو ئەبرۆت، خەمی زولفی چلیپایێ

لە باسی (مەحوی)یشدا هاتووە :"شاعیرێکی گەورەی کوردە، هەتا چەند ساڵ لەمەوپێش لە حاڵی حەیاتدابوو. رەونەقێکی تەواوی بە شیعری کوردی دا. لە (ئەلف) تا (ی) دیوانێکی تەنزیم کردووە، لە شیعریدا دائیمەن لوغەتی کوردی لە لوغاتی تر تەجرید دەکا. غایەت نوکتە پەروەرە، ئەم چەند بەیتە هینی ئەوە".

دێری یەکەمی غەزەلەکەی (مەحوی)ی ئەمەیە:

ئەرێ دل بێ شەرابی لەعلی گوڵڕەنگت لە گوڵ چیبکا

کە جیلوەی گوڵ لە گوڵشەندا نەبێ، بولبول لە چڵ چیبکا

گۆڤاری (کوردستان / ئەستەمبۆل / ١٩١٩)، "بایەخێکی تایبەتی بە بە بابەتی زمانەوانی و رێنووس و زمانی ستاندەردی کوردی داوە، هەروەها زیاتر پابەندی بڵاوکردنەوەی شیعری کلاسیك بووە، لە کاتێکدا گۆڤاری (ژین / ١٩١٨ -١٩١٩) بایەخێکی فراوان و تایبەتی و قووڵی بە (داهێنانی تازە) و ئەدەبیاتی نوێ داوە" [1].

لەم گۆڤارەدا زۆر بایەخ بە ناساندنی شاعیران و وەرگێڕانی شیعر و ئەدەبیاتی کوردی بۆ زمانی بێگانە و بە تایبەتیش (زمانی تورکی) دراوە، لە ژمارە (١)دا پارچە غەزەلێك بە ناوی (کوردی) بڵاوکراوەتەوە کە لە بنەڕەتدا هی (سالم)ە و نەك (کوردی)، ئەمجا دوای ئەوە پەسن و پیاهەڵدانێکی زۆر بۆ شاعیر کراوە..."بوذات کردستان امرا سندن، کورد ملتنیك متنور، متفکر، غیور، ملیت پرور و داهی بیر ادیب محترم و امیر مکرّمیدر.... "

هەر لەم ژمارەیەدا غەزەلێکی جزیری (شربتا لام و بیان) بڵاوکراوەتەوە و دێربەدێڕ بە تورکی راڤە کراوە.

ئەمجا ئەم وەرگێڕانە بۆ زمانی تورکی و راڤەکردنی بەرهەمی شاعیرانی کلاسیك لە وێنەی (کوردی، جزیری، نالی، شەوقی) تا ژمارە (١٩)ی درێژەی هەیە. بۆیە دەگوترێت :"لە گۆڤاری (رۆژی کورد/ ١٩١٣)، بۆ یەکەم جار وەرگێڕان بۆ سەر زمانی کوردی لە زمانی بێگانەوە لە ژمارەکانی (٢، ٣)دا هەیە، بەڵام لە کوردییەوە بۆ سەر زمانی بێگانە یەکەم جار لەم گۆڤارەدا بە شێوەی فراوان بەدی دەکرێت، بە تایبەتیش شیعری کلاسیکی کوردی کە رووبەرێکی باشی لاپەرەکانی گۆڤاری کوردستانی داگیرکردووە" [2].

بەم شێوەیە، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەوا چۆن دەگوترێت (الشعر دیوان العرب)، واتە هەموو کلتووری عەرەب لە شیعری عەرەبیدا بەدیدەکرێت، بە هەمان ئەندازەش (رۆژنامەنووسی ماڵی کوردە) و هەموو زانست و مەعریفەی کوردیمان بۆ دەخاتەڕوو، بە تایبەتیش زانستە

---

١) پیرباڵ، گۆڤاری کوردستان: ٧.

٢) پیرباڵ، سەرچاوەی پێشوو: ٨.

ئەدەبییەکان. هەر بەو هۆیەشەوە "ئەگەر رۆژنامە و گۆڤار لە ئەدەبی میللەتانی تر لە رووی سەرچاوەی ئەکادیمییەوە بە پلەی دووەم بێت، ئەوا بۆ مێژووی ئەدەبی کوردی بە پلەی یەکەم دێت، لەبەر کەمی کتێب و کەنالەکانی دی رۆشنبیری" [١]. بە واتا رۆژنامەنووسی کوردی لە دەورەی یەکەم سەرەتاکانییەوە تا کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم (١٨٩٨ – ١٩٢٠) سەرچاوەی دەستی یەکەمە لە بڵاوکردنەوەی بەرهەمی ئەدەبی و سەرهەڵدان و پێشکەوتنی جۆر و هونەرەکانی ئەدەب و لەوانەش مێژوو و رەخنەی ئەدەبی کوردی.

ئەنجامەکان

١. لە سەرەتادا ئەدەب و بەرهەمی ئەدەبی دێت، کەوا داهێنان و هونەرە، دوای ئەوە ڤەکۆلین و توێژینەوەی ئەدەبی دێت، کە ئەمەیان زانستە، بە واتای زانستی ئەدەبی یاخود (ئەدەبیاتناسی)یە.

٢. ئەدەبیاتناسی لە سێ لق و سێ لایەنی بنەرەتی پێکهاتووە: تیۆری ئەدەب، رەخنەی ئەدەب، مێژووی ئەدەب.

٣. وەکو لە درێژەی باسەکەدا دەردەکەوێت، بۆ دەستپێك و سەرەتاکانی رەخنەسازی لە ئەدەبی کوردیدا، پێویستە بگەڕێینەوە بۆ سەرەتاکانی رۆژنامەنووسی کوردی.

٤. سەرەتاکانی رەخنەی ئەدەبی کوردی لە دەورەی یەکەمی رۆژنامەنووسی کوردی (١٨٩٨ – ١٩٢٠)دا، دەردەکەوێت، لەگەڵ ئەوەی لە بەراییدا بە شێوەیەکی ساکار و سەرەتایی بووە، بەڵام

١) حوسێن، رۆژنامەوانی و ئەدەبیاتی کوردی: ٣٤١.

ورده ورده بەرەو کامڵبوون هەنگاوی ناوە تا گەیشتۆتە پایەی کاری رەخنەسازی پوخت و زانستی.

٥. ئەم دەورەیە لە رۆژنامەنووسی کوردیدا، بە سەرچاوەی ئەدەب و کاری رەخنەسازی لە ئەدەبی کوردیدا دادەنرێت.

ژێدەر

- ئەمین، نەوشیروان مستەفا، بە دەم رێگاوە گوڵچنین، ك٢، ب١، الدار العربیه للعلوم ناشرون، بیروت، لبنان، ٢٠١٣.
- بەسیر، پرۆفیسۆر کامل حەسەن، وێژەی کوردی و رەخنەسازی، بەغدا، ١٩٩٠.
- بیمار، عەبدالرزاق، پەخشانی کوردی، دەزگاری رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٩٨.
- پیربال، فەرهاد، گۆڤاری کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.
- حوسێن، د. هیمداد، رۆژنامەوانی و ئەدەبیاتی نوێی کوردی، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٨.
- دۆسکی، تەحسین ئیبراهیم، دیوانا مەلایێ جزیری، چ٢، سپیرێز، دهۆك، ٢٠١١.
- دیچیز، دیوید، شیوەهای نقد ادبي، ترجمە: محمد تقی صدقیانی، تهران، ١٣٧٩.
- رەسوڵ، د. عیزەدین مستەفا، بەختیار زێوەر – ژیان و بەرهەمی، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، ژ(٢٢)، ١٩٧٨.
- زەنگەنە، عەبدوڵا، رابەری رۆژنامەنووسی کوردی، گ. رۆژنامەڤانی، ژ(١١ – ١٢)، ٢٠٠٣.

- ....، رۆژی کورد، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٥.
- على شانۆف، حسين، گۆران – شعر الشاعر الكوردي المعاصر، ت: شوكور مصطفى، مديرية الثقافة العامة، بغداد، ١٩٧٥.
- فؤاد، د. کەمال، کوردستان – یەکەمین رۆژنامەی کوردی، چ٣، تاران، ٢٠٠٦.
- مجموعة من الكتاب الروس، المدخل الى علم الأدب، ت: د. أحمد علي الهمداني، دار المسيرة، الاردن، ٢٠١٠.
- KOMA XABATÊN KURDOLOJIYÊ , ROJÎ KURD – 1913 , WEŞANÊN ENISTÎTUYA KURDÎ YA STENBOLÊ, 2013.
- لیژنە، زمان و ئەدەبی کوردی – بۆ پۆلی دوانزەی ئامادەیی، چ٤، هەولێر، ٢٠٠٩.
- الماضي، د. شكري عزيز، تیۆری ئەدەب، و: د. سەردار گەردی، چ١، هەولێر، ٢٠١٠.
- مالمیسانژ، جەمعییەتی تەعاون و تەرەقی کورد و رۆژنامەکەی، لە تورکییەوە وەرگێڕانی: زریان رۆژهەڵاتی، پێداچوونەوەی، سدیق ساڵح، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٧.

ملخص البحث

دور الصحافة الكردية (١٨٩٨-١٩٢٠) في نشر وانبثاق الفنون الادبية الكردية والنقد الادبي

النتاج الادبي هو حاصل عملية خلق وابداع فنى، اما الدراسة الادبية فهي بمثابة علم للادب وتاتي لاحقا. النقد الادبي هو احد فروع علم الادب الذي يشكل احد اضلاع المثلث الى جانب الضلعين الاخرين وهما النظرية الادبية وتاريخ الادب.

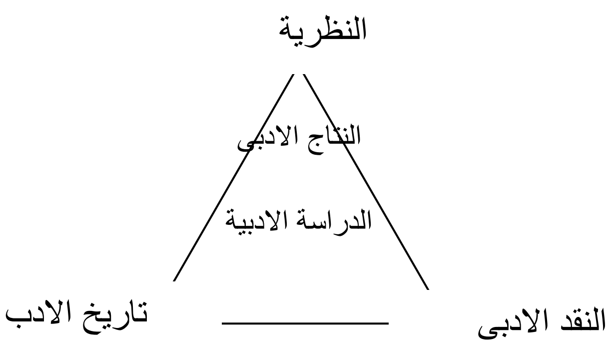

يقوم النقد الادبي بدراسة وتحليل النتاجات الادبية وتقييمها من الناحية الفكرية والادبية والفنية. وبسبب تأخر ظهور الكتب والمطابع ودور النشر باللغة الكردية قامت الصحافة الكردية ومنذ

انبثاقها في بداية القرن العشرين بهذا الدور الفعال واخذت على عاتقها مهمة نشر نتاجات الادب الكردي التي كان الشعر يشكل قسمها الاعظم، وكذلك ساهت الصحافة الكردية في بداياتها، خاصة الفترة ما بين ظهوراول صحيفة باللغة الكردية في عام ١٨٩٨ الى نهايات الحرب العالمية الاولى ١٩٢٠ ، في ظهور وانبثاق الفنون الادبية الحديثة في اللغة الكردية سواء كانت نثرية (كالمقالة والقصة الفنية والنصوص المسرحية) او انواعا شعرية (كالملحمة والقصة الشعرية وقصيدة النثر). وكذلك ظهرت اولى محاولات الدراسة النقدية وتطورت لاحقا الى عمل نقدي فني متكامل بحسب الخطط والمناهج لتصبح نظرية نقدية علمية متكاملة.

تبحث هذه الدراسة في دور الصحافة الكردية في الفترة مابين (١٨٩٨-١٩٢٠) في نشر وانبثاق النتاجات الادبية النثرية والشعرية الكردية، وكذلك تتبع خطى انبثاق وتطور العلمية النقدية في الادب الكردي في تلك الفترة الزمنية حصرا.

Abstract

The role of the Kurdish Press (1898-1920) in the deployment and Emergence of the Kurdish Literary Arts and Literary Criticism

Literary output is the sum of the process of artistic creativity. Literary study is as science to literature which forms one side of the triangle, along with two other sides of the literary theory and the history of literature.

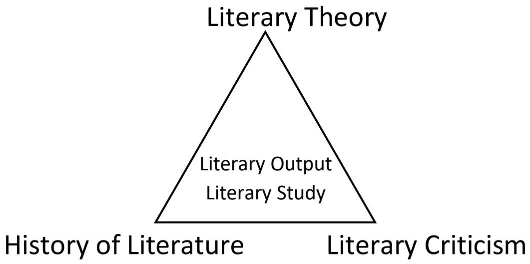

Literary criticism studies and analyzes literary outcomes and evaluates them from intellectual, literary and artistic points of view. Due to the delay in the appearance of books and printing presses and publishing houses in the Kurdish language, the Kurdish press since its inception at the beginning of the twentieth century has played an active role and has undertaken the task of spreading the products of Kurdish literature where poetry formed the greatest part. Also, the Kurdish press has contributed from its early beginning, especially the period between the emergence of the first newspaper in Kurdish in 1898 to the ends of the first World war in 1920 and the emergence of modern literary arts in the Kurdish language, whether prose (Essay, Artistic story, and theatrical texts) or poetic types (Epic, poetic story and prose poem). Moreover, the first attempts to study literary criticism emerged and later evolved into an integrated technical literary work according to the plans and curricula to become an integrated cash scientific criticism theory.

This study examines the role of the Kurdish press, between the period (1898-1920) in the deployment and the emergence of Kurdish literary prose and poetry, as well as tracing the footsteps of the emergence and development of the critical process in the Kurdish literature in that time period exclusively.

View publication stats